

Bajor Andor és a fél pohár

Történetkezdésnek nem is rossz: „A hideg bekövetkezett, hatalmas hó esett éjszaka, egyes, pesszimizmusra hajlamosabb verebek megfagytak.” Nem mondja a szöveg (*A fa-tanácsos*), pedig benne van: a verebek olyanok, mint az emberek. Olykor, némelyikük hajlamos a pesszimizmusra. Nem mondja a szöveg azt sem (pedig benne van), hogy az emberek (olykor, egyik-másik, természetesen) olyanok, mint a verebek. Két lábuk van, szürkésbarnák, kicsik.

A pesszimizmusra hajlamos emberek jobban érzékelik a hideget. Ha van egy félig tele poharuk, ők az üres felét látják, mert arra gondolnak, hogy lehetne egészen tele is. Ha van egy langyos levegővel tele poharuk, ők hidegnek fogják érezni, mert az jár a fejükben, hogy lehetne forró is.

Bajor Andor *Kerek perec* című kötetének írásában, amelyikből az idézet való, a szubjektív érzékelés tárgyiasul. „A tudat meghatározza a létet.” Aki pesszimista, az fagy meg a hidegben. Aki optimista, nem fagy meg. Bajor mondata azzal játszik, amivel a huszadik századi próza egyébként gyakran: az érzékelés szubjektivitásával. Kiélez, relativizál. Egymásba oldja, felcseréli azt, ami objektív, azzal, ami szubjektív. Az érzékelői tudat rávetül a világra, úgy, hogy közben jelzéseket is kapunk erről a behelyettesítésről. Bajor humora gyakran táplálkozik ebből a behelyettesít(őd)ésből. Több kritikusa mondja, hogy jellemző műfaja a monológ. Ezt megerősítve, azt tehetnénk még hozzá, hogy a monológban a személyes érzékelés személyessége érdekli. Hogy a ritkán észleltet észleli, miközben végig azt érezzük, a kisember, a sokak nézőpontja érvényesül. Ez pedig csak látszólag paradoxon. Nem nehéz levonnunk a következtetést: bár az irodalmi, művészeti fősodor gyakran beszél a kisember nevében, mégsem képes behelyezkedni az ő perspektívájába: a hősök, a sodrás érdekli, a periféria nem. Bajor írásai „szemléletkritikaiak”. Hozzásegítenek, hogy képesek legyünk magunkat kicsinek látni, aztán újra nagynak. (Nem az segít rajtunk, persze, ha állandóan verebeknek látjuk magunkat. Nem a mozdulatlanság, mozdíthatatlanság a humor sajátossága.) Legyen pontosabb a látás, szélesebb a viszonyítási alap annak megítéléséhez, hogy valójában hogyan is létezőnk a világban.

Bajor Andorról aligha lehet jellemzőbbet és pontosabbat írni Földes László 1969-es nagyesszéjénél.¹ Földes a személyes közelség fedezetével a háta mögött ritka igényességgel és részletességgel bontja ki, hogyan működnek Bajor szövegei, és arra is választ keres, hogy miért úgy működnek. „Mert a teljes forma így hat: nevetőhullámba visz, elkomolyít, ismét nevetőhullámba visz, megszorít, újabb nevetőhullámba visz, addig, míg a végén kicsordítja szemünkből a könnyet.”² Erre csak bólogatni lehet, még ha nem is a konkrét olvasói szemünket törölgetjük feltétlenül egy jellegzetes Bajor-írás után, hanem inkább azt, amit Umberto Eco a mintaolvasói szemünknek nevezne. Arról a mintaolvasóról van szó, aki a szövegbe kódolt hatáslehetőségeket a legérzékenyebben követi. Hogy miért így működnek a Bajor-szövegek, annak az írástechnikán túl egy sajátos, értékszempléti oka is van Földes szerint. Bajor tipikus szereplője a kifosztottság állapotában létezik – sok mindentől fosztják meg: jussától, glóriájától, fokozatától –, ő pedig elfogadja ezt az állapotot, mindaddig, amíg nem szellemi jussról van szó. A Bajor-írások feszültsége

¹ Földes László: Kiűzetés a Paradicsomból. Bajor Andor mélabús humoráról. In: Uő: Elvek és viták. Kriterion, Bukarest, 1983. 259–293.

² Földes: i. m. 286.

tehát (ami az írások enyhe tragikus árnyalatát is jelenti egyben) az élet elvehető és elorozhatatlan örömei között létesül.³ Ezáltal válik Bajor „konzervatív” íróvá, és ezáltal kapcsolódik koncepciója a két világháború közötti írók közül a Karácsony Benőéhez. Azok a figurák, akik Karácsony novelláiban, regényeiben bukkannak fel, a külső világban leggyakrabban alulmaradnak. Védtelenek az agresszivitással szemben, de az erkölcsi, „abszolút” győzelem mégis az övék. Bajor (és Karácsony) tehát fenntartja az abszolút értékek helyét prózája háttereként, míg az abszurd irodalom és a negatív utópia-írók radikálisabbjai lemondanak erről, a semmit jelölve ki abszolút viszonyítási pontnak.

Bajor másik lehetséges szellemi társa ebből a szempontból kortársa, Székely János,⁴ aki egyszerre bátrabb és gyávább nála. Közelebb kerül a semmihez, mert mennyiségileg kevesebb az a valami, amit elfogad létezőként. Ezért egzisztencialistább, ha lehet ezt középfokosítani. Ugyanakkor merevebb: kevesebb mozgásteret hagy magának, nem mer annyira elrugaszkodni, relativizálni, kísérletezni, mint Bajor. Székely János ironikus, de nem humorista – ahhoz túl pedáns. Bajor Andor számára az irónia és a humor együtt járnak, szinte testműködésként vannak jelen a szövegeiben. Ezt az írásmódot Földes László esszéje kitűnően ragadja meg, irányváltásaival, a konkrét és elvont jelentéssíkok, összevonások elemzésével. A Földes-elemzéshez hozzátenni legfeljebb kontextuális, „irodalomtörténeti” megállapításokat érdemes.

Ahelyett, hogy a teljes Bajor-életművet tekinteném át, kronologikusan, csupán három viszonyítási pontot jelölnék ki ezúttal. Az első a *Kerek perec* című, 1955-ös gyűjtemény.⁵ Későbbi Bajor-írásokból visszaidézhető az az irodalompolitikai-irodalomtörténeti helyzet, amelyben ez a könyv létrejött: satírák, gúnyrajzok révén kellett volna éppen nevetségessé tenni az osztályellenséget. Valóságos satíra-kampányok zajlottak a korabeli élet kijelölt „visszásságai” ellen.⁶ Bajor ekkori írásai eleget is tettek ennek az elvárásnak, meg nem is. Nem fértek el abban a szűkös keretben, amit a „kampány” körvonalazott volna számukra. A gúny nyilainak egyértelműen a korabeli eltévelyedettekre és ellenségekre kellett volna zuhogniuk. Bajor írásaiban nem volt olyan hely, amelyet nyilvesszöbízatosnak lehetett volna nyilvánítani: az irónia több irányban, több rétegben működött nála. *A főtt tengeri* című írás például (amely azt választotta „bírálatá” tárgyául, hogy télen nem lehet az utcán főtt kukoricát kapni) a *Kampány-satíra* műfajmegjelölést viselte, tehát éppen arról szólt, hogy mi történik, amikor a satíraírás programszerűen, vezényszóra valósul meg.

A kampányok lehetővé tették, hogy a *Füstöl az acélkalapács* legendás sorai („Hogyha megnövék, traktor lesz belőlem. / Nézem a harcos, hős földdarabot, / Hullatom majd a magvakat a földbe, / s acélfoggal fübe harapok.”) helyet kaphassanak a *Kerek perec* mellett olyan reprezentatív antológiákban is, mint az 1953-as *Hazánk magyar költői*, teljesen (és olykor véresen) komoly versek társaságában. Ez azonban nem annyira a

³ Földes: i. m. 290.

⁴ Háborús, kiképzős tematikájú írásaik szemléleti hasonlóságai ugyancsak szembeötlőek. Bogdán László éppen az ilyen jellegű Bajor-írásokban (*Darutoll egy régi erdőben*) látja egy lehetséges nagyregény körvonalait. (Bogdán László: Találkozásaim Bajor Andorral... In: Bajor Andor: *Apróhirdetés*. Kriterion, Bukarest, 1989. 16.) Ezek alapján valóban kirajzolódik, hogyan nézhetett volna ki a *Soó Péter bánata* vagy *A nyugati hadtest* Bajor Andor-féle változata.

⁵ Erről a kötetről l. még Balázs Imre József: „Előrenyújtom orrom zászlórúdját”. Bajor Andor korai satírái. *Látó* 2006/11. 63–72.

⁶ Bajor Andor: A humorról és a nevetésről. In: Uő: *Betűvetők becsülete*. Kriterion–Gloria, Bukarest–Kolozsvár, 1996. 123.

hatalom nagyvonalúságát, inkább az árnyalatok iránti fogékonyságának hiányát jelezte. A nevetés uniformizálására irányuló kísérlet, amely például Sigmond István negatív utópiájában, az 1971-es *Egy panaszyűjtő panaszaiban* a fikció határain belül megvalósul („– Állandóan szeretne mosolyogni vagy csak időnként? – Állandóan. – Nehéz feladat, de vállalom.”), nem járt sikerrel. A nevetés révén ugyanis ki lehetett és ki lehet lépni a kényszerek közül, felül lehetett emelkedni rajtuk, még ha időlegesen is. A nevetés, ahogy Bajor korai, kötetbe gyűjtött írásai is mutatják, a megértés lehetőségét hordozza. Nem „forradalmi”, de „tudatosító”. Ha a megértés képes újra és újra túllépni a sémákon, akkor a nevetés is képes erre.

Egy másik viszonyítási pont a Bajor-életműben az *Ütünk* című vállalkozás, amely az *Utunk* című folyóirat alkalmi (általában szilveszteri) humoros mellékleteként jelent meg 1956 és 1984 között. Ezeknek az anyaga kötetben 2001-ben jelent meg összegyűjtve.⁷ A gyűjteményes kötetben végigkövethetők azok a változások, amelyek meghatározták az erdélyi magyar irodalom második világháború utáni évtizedeit. Bajor paródiákat és vegyes műfajú írásokat közöl az *Ütünkben*, és parodizált szerzőkként jelen vannak a korabeli irodalom legjelesebbjei Kányádi Sándortól és Sütő Andrástól Lászlóffy Aladárig, Bodor Ádámgig, Király Lászlóig. Bajor nem egyszerűen személyre szabott paródiákat ír (bár ebben is kitűnő), hanem jelenségeket, alkotói típusokat ragad meg. A korai, ötvenes évekhez közelebb eső írásokban főleg a sematikus nyelvhasználat és szemléletmód paródiája gyakori. A hatvanas-hetvenes évektől a funkciótlanok tűnő modernség válik Bajor visszatérő problémájává a paródiák tanúsága szerint. (A legfiatalabb, *Ütünkben* parodizált szerző Cselényi Béla.) Földes László idézett írása szerint: „Ha Karinthy sosem írt volna stíluskarikatúrát, elkezdte volna ő, rájött volna magától a csízójára, így legfennebb az a vigasza marad, hogy ekkora mester után egyenrangú vele. Ha nem is épp egyenértékű. De erről már nem ő tehet – Karinthy Babitsot meg Tóth Árpádot karikírozhatta, ő valamivel kisebbeket. Igaz, Bajor úgy mondaná, hogy minden karikaturista megérdemli karikatúrája tárgyát. Amiből az következik, hogy a játszadozás csak komoly irodalomban válik halálos komollyá, csak ott van neki értelme és teljes értéke.”⁸ Az *Ütünkben*, akárcsak Karinthy *Így írtok* tijében, kitapinthatóak annak a mi-tudatnak a határai, amelyen belül a paródia inkább együttnevetést, és amelyen kívül inkább kinevetést gerjeszt. Karinthy érezhetően másképp írt Kosztolányiról, mint mondjuk Szabolcska Mihályról. De mindkét esetben megmarad a nevetés megértés/felismerés értéke, és ez Bajor esetében éppúgy érvényes, mint Karinthyénál: a paródiák valami lényesszerűt mutatnak meg.

A harmadik viszonyítási pont Bajor Andor gyermekirodalmi munkássága, illetve ahhoz (is) kötődő remekműve, az *Egy bátor egér viszontagságai*⁹. Sok kritikus szerint a könyv nem, vagy nem igazán a gyerekeknek szól. A gyermekirodalom elméletírótól (és gyakorlatából) persze az is tudható, hogy ez minden igazán ismertté vált gyerekkönyv esetében így van: a jó gyerekirodalom mindig valahol a gyermeki és a felnőttvilág találkozási pontján helyezkedik el. Bajor Andornak az ötvenes-hatvanas évek fordulóján olyan remekművekkel kellett „versenyeznie” ebben a műfajban, mint Veress Zoltán verses meséi, Fodor Sándor *Csipikéje*, Hervay Gizella *Kobakja*, vagy Kányádi Sándor és Szilágyi Domokos gyermekversei. Bajornál a humor, illetve a

⁷ Bajor Andor: *Ütünk*. Gloria, Kolozsvár, 2001. Előzménye: Bajor Andor: *Pokoli különkiadás*. Irodalmi, Bukarest, 1968. Ez utóbbi az 1964-es, 1965-ös, 1966-os *Ütünk*-anyagokból közöl.

⁸ Földes: i. m. 263.

⁹ Ifjúsági, Bukarest, 1960.

dolgok alulnézetből való látása/láttatása az, ami megkönnyítette, természetessé tette számára a gyermekvilágban való otthonos mozgást. Bajor nem törődött bele a nyelvi konvenciók elfogadásába, általában ódzkodott tőlük – ahogy a gyerek is szereti próbára tenni őket. Cincogó Felicián története számos műfaj paródiája: a nevelődési regényé (dickensi figuráival), a tengeri kalandregényé (kalózregények, *Robinson Crusoe*), az indiánregényé (Cooper, Karl May), az expedíció-regényeké (sarkkutató-téma), a romantikus meséké (hableány-motívum), mindezek mellett viszont egy gyerekirodalommal szemben támasztott alapvető elvárást is karikíroz: a pedagógiai jelleget. Az indiánok ólálkodnak, árulkodnak, tolonganak, hangoskodnak. A kalózok szabálytalanul közlekednek, szemetelnek és csúnyán beszélnek. A könyvben Pennarágó Boldizsár, Felicián tanára testesíti meg ennek a viszonyulásnak az abszurditását. Amely abszurditás mindazonáltal működni látszik a regény világában: Pennarágó Boldizsár megrója az indiánokat, mire azok szégyenkezve javulást ígérnek. A *Bátor egér* szándékolt kalandregény-modorosságai, amelyek szóviccekkel is keverednek (a hajó Cingapurba tart egy hajókalauzzal, egy hajókéményseprővel, egy hajóskapitánnyal és egy tengeri hajócsomóval) részben Parti Nagy Lajos Sárbogárdi Jolánjának később, más műfajban felbukkanó mondatfűzésére emlékeztethetik a mai olvasót. Másrészt egyáltalán nem állnak messze attól az eljárástól, ahogy Bajor más műveiben az üzemi riportok, a külpolitikai cikkek, pártbrosúrák, kérvények, jelentések, természetrajzkönyvek nyelvét veszi kölcsön egy-egy írás erejéig. A kötet egérspektívából mintegy meg is teremti előszavában azt az elbeszélői figurát, aki az olvasó és az elbeszélő kalandok közé lép, és aki tehát nem „áttetsző” figura.¹⁰ Bajor gyerekregényt ír, és megírja közben azt is, hogyan nem volna szabad gyerekregényt írni. Bravúros vállalkozás, többféle olvasatlehetőséggel.

Bajor Andor hagyatékából 2004-ben két regénytöredék került kiadásra: *Az ezermester* és *A Valdemár-kódex*.¹¹ Ezek a töredékek arról győznek meg, hogy az életmű legértékesebb részét a már korábban kiadott Bajor-művek között kell keresgélni, az „igazi” Bajor-regény pedig továbbra is virtuálisan alakítható majd ki a szerző helyenként összefüggő cselekményelemeket is tartalmazó rövidtörténeteiből. Viszonyítási pontokat lehet és kell is találni irodalomtörténeti megítéléséhez: Karinthy Frigyes, Karácsony Benő, Székely János más-más szempontból, de segítségünkre lehetnek. Bajor sokműfajú, szerteszóródottan nagyvonalú, mint Karinthy. Értékszemléletében, humorának jellegében emlékeztet Karácsony Benőre. Nemzedéki élményei, „konzervatívizmusa” Székely Jánossal rokonítják. Ha ki akarunk lépni magunkból, majd vissza akarunk lépni magukba, érdemes őt olvasnunk.

¹⁰ A könyv narrátorfigurájáról l. még Demény Péter: A végigrágott sztereotípiák. In: Uő: *A menyét lábnyoma*. Kolozsvár, Komp-Press, 2003. 84.

¹¹ Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal, 2004.